

DE GEKORT- WIEKTE ENGEL

DE AARTSENGEL MICHAËL
EN ZIJN CULTUS IN HET WESTEN

PIET LEUPEN

... pour les pechiez pechieux fons. Au jour du jugement
... seront tous les pechieux pechieux fons.

De gekortwiekte engel

De aartsengel Michaël en zijn cultus in het Westen

Piet Leupen

 Parthenon

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële ondersteuning door Stichting Sormani Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting.

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2017 P.H.D. Leupen | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

De uitgever heeft getracht met alle rechthebbenden op de illustraties in deze uitgave contact op te nemen. Wie meent rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

OMSLAGONTWERP: Studio Jan de Boer, Amsterdam

ILLUSTRATIES OP HET OMSLAG: op de cover: beeld van Michaël op de Sankt-Michael-Kirche in Berlijn (1856). Binnenzijde omslag voor: Michaël aan het sterfbed van de mens bij het laatste oordeel, uit: *Grandes heures de Rohan* (ca. 1530), Bibliothèque nationale de France. Binnenzijde omslag achter: icoon, Constantinopel (12e eeuw), Basiliek van San Marco, Venetië.

TITELPAGINA: Het stadszegel van Zwolle uit 1295: Michaël en de draak worden geflankeerd door twee torens die de stedelijke autonomie symboliseren. Het randschrift luidt: +SIGILLVM.BURGENSIVM.DE.SWOLLIS.

TREFWOORDEN: Middeleeuwen, heiligenverering.

ISBN | EAN: 978 90 79578 863

PROLOOG	11
INLEIDING	13

DEEL 1: MICHAËL IN DE MYTHE

1. DE ZONEN VAN DE GODEN	25
Boodschappers – Gevleugelde (half)goden – Polytheïsme en monotheïsme – Engelen binnen het jodendom – De slang en de goden – JHWH en de elohim	
2. GODENZONEN, ZONEN VAN ISRAËL EN ENGELN	34
Zonen van de elohim? – Wakers en nefilim – De duistere kant van de goden – Opstand tegen God – Het Boek van Henoch – De val van de engelen – De verontreiniging van de wereld	
3. DE ENGEL, DE BOK EN DE PAUW	45
De yazidi's (yezidi's) en Melek Taus – Gabriël, Rafaël en Uriël – Andere engelen categorieën – Over de hemelse hiërarchie – Engelen als tijdheersers	
4. MICHAËL IN DE APOCALYPTISCHE LITERATUUR	54
Daniël – Henoch – Het testament van Abraham – Het Visioen van Gabriël – De Rol van de Oorlog – Openbaring – Michaël in de Openbaring – Michaël een archetype?	

DEEL 2: MICHAËL IN DE GESCHIEDENIS

5. DE ENGEL IN DE VROEGE KERK	71
Jezus vervangt Michaël – Jezus boven engelen en demonen – De vestiging van de Michaëlskerken op een hoge plaats	
6. DE RIJKSENGEL IN HET OOSTEN	78

Genezend water te Chonae – Apollo en andere goden –
 De bronnen van ‘De droom van Constantijn’ – De legende
 bij Sozomenus en Cassiodorus – Niet Sosthenion maar
 Anaplus – De archistrategos

[6]

7. DE EERSTE VLUCHT VAN MICHAËL NAAR HET WESTEN (490) 88
 De verschijning van de aartsengel – De komst van de
 Longobarden – De Longobarden en de aartsengel –
 De grot een hemelse kathedraal? – Bronzen poort van
 het heiligdom van de Monte Gargano – De komst van de
 Normandiers, Duitsers, Fransen en Genuezen – Onuitroeibaar
 heidendom – De chronologie in de bronnen – Angst voor de
 komende Eindtijd? – Een laatste verschijning

8. DE VLUCHT VAN MICHAËL NAAR DE ENGELBURCHT TE ROME (590) 104
 De verschijning in 590 – Een nieuwe biografie (vita)
 van Gregorius de Grote – Oudere aanwijzingen van een Michaël-
 verering in Rome – Michaël op de Janiculo

9. DE AARTSENGEL IN HET VROEG-MIDDELEEUEWSE CHRISTENDOM 113
 Engelen en animisme – Engelen-verering in West-Europa –
 De karolingische Michaël – De synoden van Soissons en Rome –
 Michaël in de christelijke liturgie – Van engel tot heilige –
 Geen individuele heiligenvering? – Relieken van Michaël?

10. DE VERSPREIDING VAN DE CULTUS IN MIDDELEEUEWS ITALIË 128
 Sacra di San Michele (San Michele di Clusa) – De geschiedenis
 van de Sacra – Hoe San Michele di Clusa ontstond: de legende

11. DE VLUCHT VAN MICHAËL NAAR DE MONT SAINT-MICHEL (708) 136
 De legitimatie van Michaëls komst naar het Westen –
 Een oudere bron over dit gebied – De oudste versie van de
 Revelatio – De onzachtzinnige aanraking door de aartsengel

12. DE VERBREIDING VAN DE CULTUS IN HET WEST-FRANKISCHE RIJK EN FRANKRIJK TOT DE VEERTIENDE EEUW De verspreiding van de cultus in Frankrijk	146	
13. DE VERERING VAN SAINT MICHAEL IN IERLAND EN HET VERENIGD KONINKRIJK Ierland – Skellig Michael – Engeland – Saint Michael's Mount – Andere Michaëlskerken op hoogten – Schotland	150	
14. DE VERERING VAN DE AARTSENGEL IN HET DUITSE RIJK Duitsland – De Michaëlcultus een voortzetting van de Wodancultus? – Michaëlskerken in Duitsland – Laurentius en Michaël – Zwitserland en Bourgondië – De Lage Landen (België en Nederland)	162	[7]
15. TUSSENBALANS: SANCTUS ANGELUS EN SANCTUS MICHAEL Groeierende verering voor Michaël – De strijd van Michaël met de draak en de nieuwe betekenis daarvan – De verbeelding	175	
16. LATERE ONTWIKKELINGEN Een persoonlijke beschermengel – Michaël in de liturgie – Bernard van Clairvaux – Jeanne d'Arc – De orde van Saint Michel – Pelgrimages naar de Mont Saint-Michel in de Late Middeleeuwen – Broederschappen – 'Een vreemde epidemie' – Paapse deuntjes – Pelgrimboekjes – De ridder-heilige Michaël – Michaël een contrareformatorische engel	181	

DEEL 3: MICHAËL IN IN HET HEDEN. EEN VERKENNING

17. MICHAËL IN DE TWINTIGSTE EN EENENTWINTIGSTE EEUW De lineaire tijd – Resten van een ouder tijdsbesef – Een uitstap naar de late negentiende eeuw – Een Duitse oorlogsgod? –	197
--	-----

Michaël en de antroposofie van Rudolf Steiner – Het legioen van de
aartsengel Michaël – Een legioen voor paus en kerk
Michaël als beschermengel van het Vaticaan – Michaël op Walcheren

18. ENGELN: VAGE DROOMGESTALTEN? 211

Zijn engelen nog steeds in de mode? – Een wetenschappelijk
congres – Opus Sanctorum Angelorum – Het uitdrijven van
demonen – Engelen in de islam – De engel als ‘de moderne
heilige bij uitstek’ – Michaël en dromen – De onbekende engel –
Een andere dimensie

[8]

19. BESLUIT 221

De omvang van de Michaël-cultus in het Westen – Ondanks
alles een zinvol bestaan – Een prachtig vergezicht?

VERANTWOORDING EN DANKWOORD 228

APPENDIX 230

1. De heiligdommen in Frankrijk tot eind negende eeuw 230
2. De altaren gewijd aan Sint Michaël in Frankrijk tot eind
negende eeuw 230
3. De kerken en andere heiligdommen van Michaël thans in
België en Nederland 231
- 4a. Het feest van de verschijning van de aartsengel Sint Michaël
op 8 mei. 232
- 4b. Het feest van de wijding van de aartsengel Sint Michaël op
29 september. 233

LITERATUUR 235

ILLUSTRATIES 239

NOTEN 240

[9]

Fig.1. Guido Reni, De aartsengel Michaël (1636), Rome, Santa Maria della Concezione (Il Convento dei Capuccini).

De duivel die onder Michaëls voet vertrapt wordt heeft de trekken van Reni's voormalige opdrachtgever kardinaal Pamphili (de latere paus Innocentius X). Deze was zeer ontevreden over Reni's werk in de Sint-Pieter (een onafgemaakt fresco) en procedeerde tegen hem. Reni nam in dit schilderij wraak, noemde in het openbaar Pamphili's aanklacht laster, en zei dat, als Pamphili vanwege zijn mismaaktheid leek op de snuit van de duivel, dit niet lag aan zijn penseel.¹

Inleiding

Het is een heel eigenaardige engel, die Michaël. Alleen zijn naam al, die betekent: 'wie is als God?' Als iemand die vraag niet hoeft te stellen, zou je denken, dan zijn het toch de engelen? Zij staan volgens de bijbel en de joodse en christelijke literatuur dicht rond Gods troon; zij weten toch dat niemand Gods gelijke is? Bovendien staan Michaël en zijn companen Gabriël en Rafaël nog een beetje dicht bij God dan alle andere engelen, want zij zijn *aartsengelen*, letterlijk: 'eersten', 'vorsten' onder de engelen. Binnen het engelenheir hebben deze drie een bijzondere status. Michaël en Gabriël worden bovendien dikwijls in één adem genoemd, ze zijn de oversten van de engelenheerscharen. Beiden zijn ook beschermers en voorsprekers voor het volk Israël.

[13]

Bijna al deze engelen dragen als bestanddeel in hun naam de naam van God (*El*). Gabriël betekent: 'de kracht van God', hij is Gods boodschapper en afgezant; Rafaël betekent: 'God geneest': hij is een begeleider van mensen en is ook belast met allerlei klusjes. Er zijn overigens *nóg* vier aartsengelen, die echter door de Kerk van het Westen buiten de deur zijn geplaatst, voornamelijk omdat zij noch in de officiële boeken (de canon) van het Oude noch van het Nieuwe Testament voorkomen. Verderop zullen wij ze ontmoeten.

Michaël is onbetwist de meest bekende aartsengel, die zich regelmatig in het harnas stak en het zwaard aangordde om de strijd aan te binden met Gods tegenstanders. Op de meest bekende afbeeldingen – die bijna allemaal teruggaan op het schilderij van Guido Reni uit 1636 (zie fig.1) – is Michaël in gevecht met een duivel, die onder zijn voeten ligt te kronkelen. Aangezien deze duivel dikwijls wordt afgebeeld met drakenvleugels, gelijkend die van

een grote vleermuis, toont hij een overeenkomst met de legendarische Sint Joris die met een draak vecht. Alleen met dit verschil dat Sint Joris zelf geen vleugels heeft in tegenstelling tot Michaël. Bij nadere beschouwing lijkt vergissen dus uitgesloten. Maar helaas, zo gemakkelijk is het niet, omdat Michaël soms zonder vleugels wordt afgebeeld. Trouwens, pas vanaf het einde van de vierde eeuw worden engelen in de kunst afgebeeld met vleugels; in de bijbel wordt bovendien niet expliciet van de engelen gezegd dat zij ge-vleugelde wezens zijn.²

[14]

Michaël is ook de engel die met de weegschaal klaar staat om bij het Laatste Oordeel de daden van de mensen op de schaal te leggen om te bepalen of hun daden te licht worden bevonden of doorslaan ten goede. In het eerste geval staan duivels klaar om zo' n te licht bevonden mens te grijpen en mee te sleuren naar de grote bek van het hellemonster. Eenmaal opgeslokt wacht de zondaars het eeuwige vuur, terwijl zij ondertussen door allerlei kwellingen en torturen geplaagd worden. In eeuwigheid zullen zij branden! In het tweede geval worden zij opgevangen door engelen die hen begeleiden naar het paradijs.

Heel illustratief – ik kies één, niet zo bekend, voorbeeld uit vele – is dit te zien in de Saint-Austremoine, voorheen een abdijkerk en nu de parochiekerk van Issoire (Puy de Dôme, Frankrijk). In de kerk bevindt zich de oude kapel van de doopleerlingen, direct rechts van het ingangsportaal. Hier treft men een vijftiende-eeuws fresco aan, gerestaureerd in 1978, met een voorstelling van het Laatste Oordeel. Zulke voorstellingen zijn er natuurlijk veel meer en dikwijls ook nog beter en vakkundiger geschilderd. Maar de actieve aartsengel op dit fresco vangt direct onze blik. Hij heft zijn zwaard op tegen een duivel die hem een menselijk figuurtje probeert af te pakken (Fig.3).

Concreter kan het bijna niet: de mens hangt in de rechterschaal van de balans die naar beneden doorslaat. Een duivel heeft hem al te pakken bij zijn arm, driekwart van zijn lichaam hangt al buiten de schaal. De duivel staat op het punt om hem er helemaal uit te trekken. Zijn de zonden té groot dan zal dit waarschijnlijk lukken en wacht hem onverbiddelijk de hel.

In navolging van de voorstelling van de aartsengel met de weegschaal op het beroemde polyptiek van Rogier van der Weyden in Beaune (fig.5) zouden de menselijke figuurtjes – die in veel andere afbeeldingen personificaties van de menselijke ziel zijn – hier ook kunnen staan voor de *virtutes* (deugden) links en de *peccata* (zonden) rechts. De aartsengel, die op het fresco te Issoire op de grens van hemel en aarde, of hemel en hel staat, houdt de weegschaal met zijn linkerhand vast. Een mensenkind (in de linkerschaal, die hoog hangt, voorstellende de deugden?) zit devoot met gevouwen handen: hij zal zeker in de hemel komen, maar de mens die blijkbaar zwaar gezondigd heeft – in de schaal die laag hangt –, laat Michaël zich toch niet zomaar ontfutselen. Met zijn zwaard staat de engel op het punt om de duivel, die het gevaar ziet aankomen en verschrikt opkijkt, de genadeslag toe te brengen.

[15]

Fig.3. Issoire, detail:
de aartsengel en de duivel.

Fig.4. Hans Memling, detail uit *Het Laatste Oordeel*.

Zo plastisch heeft een onbekende kunstenaar zich de beschermende, zeer handelend optredende rol van de aartsengel voorgesteld en, zo mogen we aannemen, zo dachten ook de toeschouwers van dit fresco er over. Zondaars kunnen door het optreden van Michaël gered worden. Er is dus nog hoop voor hen. De overeenkomst van de aartsengel op dit fresco te Issoire

met de Michaël op Rogier van der Weydens altaarstuk in Beaune blijkt ook uit een ander, niet onbelangrijk detail: de schaal met de zonden weegt zwaarder dan die met de deugden. Dikwijls is het precies andersom, in overeenstemming met het bijbelse adagium 'gewogen en te licht bevonden' (*Daniël* 5: 25): de zondige daden van de mens of de zondige ziel zijn gewoonlijk lichter dan zijn deugden. Op het triptiek *Het Laatste Oordeel* (1466-1473) van Hans Memling in Gdansk (Muzeum Narodowe, fig. 4) hangt de schaal met de zondaar (voor ons) rechts dan ook hoger dan die met de deugdzaame ziel links. Hier in Issoire, evenals in Beaune, dus niet!³ Wel bevindt de zondige ziel zich altijd links *vanuit de aartsengel gezien*, zoals de hel ook altijd vanuit het zelfde gezichtspunt links gesitueerd is en de te redden ziel en de hemel rechts. Met, voor zover mij bekend, één uitzondering (de hel rechts van Michaël): het fresco in de kapel Notre-dame-de-Bon-Va (Bon Voyage) vlak buiten Lorgues (Var, Frankrijk).

[17]

*Fig.5. Rogier van der Weyden (Beaune).
Detail van het Laatste Oordeel.*

Het Laatste Oordeel is een voorstelling die wij van zoveel tympanen van kathedralen en andere belangrijke kerken kennen. Wie voordat men de kerk binnentrad naar boven keek, wist zich gewaarschuwd: pas op! Leef

goed, anders overkomt je straks aan het eind der tijden het lot van de verdoemden.

Aan de aartsengelen Gabriël en Rafaël zijn ook kerken gewijd, maar lang niet zoveel als aan Michaël. Hij is dus verreweg de meest populaire aartsengel. Zijn cultus is pas na de Babylonische Ballingschap (586-530 v.Chr) verspreid geraakt onder de joden en vervolgens ook, maar nog later, onder de eerste christenen in de gemeenten van Palestina en Syrië, Egypte en Klein-Azie. Naar het Westen komt Michaël pas in de late vijfde eeuw na Chr., maar dan maakt zijn cultus onmiddellijk opgang.

[18]

In dit boek gaat het over het ontstaan van de engelen, over Michaël en zijn belangrijke rol in de Eindtijd, en vervolgens ook over zijn cultus in het Westen, in het gebied dat in de Middeleeuwen de Latijnse christenheid omvatte, dus grosso modo onder de Kerk van Rome stond en dat de *latinitas christiana* genoemd wordt. Daarbinnen heb ik me in dit boek overigens beperkt tot West-Europa. In Michaël komen noties samen die terug te voeren zijn op oude bijbelse en deuterocanonieke voorstellingen en dat maakt de joodse en later de christelijke context waarbinnen de aartsengel figureert de basis voor mijn onderzoek.

Waar komt mijn belangstelling voor de aartsengel Michaël vandaan? Precies weet ik het niet. Al geruime tijd was mij tijdens reizen in buiten- en binnenland opgevallen dat deze aartsengel vaak op heuvels en hoogten vereerd werd en wordt, en dit gegeven alleen al maakte nieuwsgierig. Zelfs daar waar geen echte bergen zijn, zoals in onze lage landen, staan zijn kerken toch bijna altijd op terpen of opduikingen die zich, al is het soms met het blote oog nauwelijks waarneembaar, in het landschap bevinden.

Het wordt nog vreemder: Michaël vinden we op torenspitsen (op die van de Mont Saint-Michel, op het dak van het koor van de Sainte-Chapelle in Parijs, op de toren van het stadhuis in Brussel – op 97 m. hoogte –) en als patroonheilige in kerken en kapellen op kunstmatige hoogten zoals de eerste verdieping van torens (de Sint-Michaëlkapel in de Utrechtse Domtoren), boven voorhallen (Saint-Philibert, Tournus) of poortgebouwen die toegang

geven tot de immuniteiten (vrijplaatsen) van kathedralen, kerken en kloosters (Sankt-Viktor in Xanten). Het is een vreemd en intrigerend raadsel dat me niet los liet. Een manier om er meer over te weten te komen was, zo werd mij duidelijk, het schrijven van dit boek, dat daarom geheel aan deze strijd lustige en, zoals we nog zullen merken, soms niet ongevaarlijke engel is gewijd. Ik heb hier geen spijt van gekregen, al was het soms moeilijk een weg te vinden tussen de overweldigende hoeveelheid literatuur over Michael, die bovendien ook nog zeer divers is, enerzijds anecdotisch, anderzijds wetenschappelijk en alles er tussenin.

De verhalen over deze aartsengel zijn soms prachtig en meestal interessant; ze balanceren op de rand van fantasie en realiteit. Ze voeren ons een droomwereld binnen met ongekende verten. Ik ben geneigd te aanvaarden dat ze flarden collectieve voorstellingen van de Westerse mens en zijn wereld bevatten.

[19]

Er is dus erg veel over Michaël geschreven en de stroom publicaties is nog lang niet opgedroogd. Hij is vanuit uiteenlopende gezichtspunten benaderd. Zij hebben de verdienste dat zij dichterbij bepaalde facetten van dit bijzondere fenomeen, dit hemelse wezen, trachten te komen en soms ook komen. Ik probeer daar een historische dimensie aan toe te voegen. Het resultaat kan, zo meen ik, bijdragen aan een beter verstaan van wie de aartsengel Michaël is en wat hij in de loop van de eeuwen betekend heeft voor sterfelijke aardbewoners.

Eerst zal ik een overzicht geven van de wijze waarop engelen als categorie in de bijbel en buiten-bijbelse geschriften voorkomen en welke voorgeschiedenis zij hebben.

Michaël komt ter sprake in het boek *Daniël* (alweer een *el*-naam; zij betekent 'God richt'), in het apocriefe boek *Henoch* en in nog andere joodse bronnen. Ik besteed hier naar verhouding veel aandacht aan, omdat deze aartsengel juist in zijn bijbelse en daarmee samenhangende literatuur vastere contouren krijgt – als men dat van een hemels wezen kan zeggen. Zonder deze context blijft Michaël ambigu, vluchtig en vaag.⁴ Vervolgens

kijken we naar de manier waarop in het Nieuwe Testament en in de oudste joods-christelijke geschriften over Michaël werd geschreven. Dit alles is te vinden in een eerste deel dat handelt over Michaël in de mythe.

Mythen gaan over goden, halfgoden en de stamvaders van volken. Ze beschrijven hoe de wereld werd geschapen en geordend. In ons geval betreft het de schepping van de aarde, het optreden van de aartsvaders en het ontstaan van het volk Israël. Dit grootse epos is terug te vinden in het eerste bijbelboek *Genesis*. Bij de beschrijving van die schepping komen direct al engelen voor, die vervolgens een belangrijke rol gaan spelen in het contact met de aartsvaders en het volk.

[20]

Intussen zijn we dan aangekomen bij de verering van deze mythische figuur, eerst in Israël en vervolgens bij de christenen. Het Romeinse rijk in zijn late, christelijke fase, te beginnen met Constantijn de Grote, komt ter sprake. In dat Laat-Romeinse rijk – speciaal in de oostelijke helft – werden de eerste voorwaarden voor het ontstaan van de verering van Michaël *als heilige* – niet zo vanzelfsprekend voor een hemels wezen dat eigenlijk al van zichzelf heilig is – gecreëerd. Daarmee hangt ook samen het militaire karakter van de aartsengel en zijn status als rijksengel en beschermengel eerst in het gekerstende Romeinse en later in het Byzantijnse rijk.

We volgen dan de verbreiding van zijn cultus in West-Europa, te beginnen met zijn verschijning in het Gargano-gebergte op de noordgrens van het Zuid-Italiaanse Apulië en vervolgens zijn landingen op verschillende plekken, die daarna allemaal zijn naam zijn gaan dragen: op de Engelenburcht in Rome, op rotsachtige eilanden in de Atlantische Oceaan, die nooit ver van het vasteland zijn gelegen, zoals de Mont Saint-Michel, Skellig Michael (voor de zuidwestkust van Ierland), en Saint-Michael's Mount (voor de zuidkust van Cornwall), of hoog op de top van een berg, zoals de Sacra di San Michele in Noord-Italië en de Saint-Michel d'Aiguilhe in Frankrijk. Daarbij is het niet gebleven. Ook op andere plekken op het vasteland en op de Britse eilanden heeft zijn cultus zich verspreid. Het aantal Michael-heiligdommen in West-Europa is zo groot dat het onbegonnen werk is in dit boek naar een uitputtend overzicht te streven. Ik houd het dus noodge-

dwongen bij een aantal in mijn ogen interessante plaatsen van verering, die in de tekst of in een bijlage zijn terug te vinden. Ik beperk me bovendien, zoals reeds gezegd, afgezien van het 'stamland' Italië, tot zijn verbreiding in de huidige staten Frankrijk, Ierland, het Verenigd Koninkrijk, België, Duitsland, Zwitserland en Nederland. In Deel II over de aartsengel in onze geschiedenis is dit terug te vinden. En ik heb me nog een beperking opgelegd. De Nieuwe Tijd, vanaf 1500, is niet het object van dit boek. Dat wil niet zeggen, dat deze periode totaal ontbreekt, maar zij wordt behandeld binnen het kader van de voorgaande perioden. Het zwaartepunt van de Michaël-cultus ligt in Oudheid en Middeleeuwen.

[21]

Tenslotte heb ik er, na enige aarzeling, nog een derde deel, over Michael in het heden, aan toegevoegd. Dit deel wil niet meer zijn dan een eerste verkenning, zeker geen uitputtend overzicht. Ik wil zeker niet alle uitingen van zijn cultus tot op de dag van vandaag opsporen, maar eerder laten zien hoe bepaalde voorstellingen, beelden en symbolen die in de mythe en de geschiedenis aan de aartsengel raken, thans nog onder en met ons zijn.

Wel hoop ik dat de lezer die zich aangeraakt weet door deze engel – als het maar niet zo hardhandig gebeurde als bij bisschop Aubert van Avranches – , zelf op ontdekkingstocht gaat naar nieuwe, hoog of laag gelegen heiligdommen van Michaël.

Het onderzoek naar Michaël waaiert breed uit. We worden geconfronteerd met de wortels van onze Westerse beschaving, met de mythen, legenden en verhalen die mensen verteld hebben over het ontstaan en het komende einde van hun wereld, over hun goden, hun voorouders, hun vallen en opstaan op aarde. Hebben ze de zin van hun bestaan in de cultus van de aartsengel Michaël gevonden? Die vraag kan niet afdoende beantwoord worden. Wat wel vaststaat is, dat ze er in ieder geval driftig naar gezocht hebben.

1. De zonen van de goden

Schrijven over de aartsengel Michaël betekent in de eerste plaats schrijven over de engelen. Het is een vreemd soort wezens, niet van deze aarde, maar hemels; bovendien noch man noch vrouw, ook geen hermafrodit, maar geslachtsloos. Over engelen is heel veel geschreven. Dit komt omdat de bronnen waarop de literatuur zich baseert, geen eenduidig beeld van deze buiten- of bovenaardse wezens geven. Er is ruimte voor veel interpretaties. Bovendien is men altijd geïntrigeerd geweest door wezens die vanuit de hemel leken te komen. Zelfs in het Oude Testament (*Tenach*), toch een van de belangrijkste bronnen zo niet de belangrijkste bron voor het onderzoek, bestaat geen afgerond beeld van wat een engel eigenlijk is; daar waar hij in de tekst verschijnt is er telkens sprake van een van de directe context afhankelijk beeld, waarbinnen hij opereert en dit beeld is niet overal hetzelfde. Dit komt onder andere door de grote tijdspanne die er tussen het ontstaan van de verschillende delen van het Oude Testament bestaat. Overigens, meestal komen we ook niet engelen (in het meervoud) tegen, maar *de* engel, dus in het enkelvoud. In dit enkelvoud is hij de Engel van JHWH (de 'Engel van de Heer'), die het volk Israël beschermt en begeleidt. Hij is boodschapper en vertolker van Gods wil en tegelijk zijn onheilsbode. Als engelen al in het meervoud voorkomen, dan behoren zij tot de hemelse hofhouding, ze horen bij God en cirkelen rond zijn troon. Engelen kunnen fouten maken, ze zijn niet volmaakt; God zal hen zeker ook aan het eind der tijden oordelen.

2. Godenzonen, zonen van Israël en engelen

Zonen van de elohim?

[34]

We gaan nu naar zo'n tekstgedeelte in de Thora dat we in dit verband voor ons betoog nodig hebben. Het gaat om een beruchte passage, en wel *Genesis* 6: 1 en volgende, die op het eerste gezicht heel onbegrijpelijk is, maar wel naar 'godenzonen' verwijst. Deze passage werd in de Nederlandse vertaling van 1955 opnieuw 'gehypercorrigeerd' in 'zonen van God'; en ook deze fout werd in 2004 weer hersteld in: 'zonen van de *goden*'. Het zijn de Kanaänitische 'goden', waarmee Israël geconfronteerd werd.

Deze, op zich hoogst merkwaardige, maar zeer interessante passage in de bijbel vertelt dat deze goden, toen ze de mooie dochters van de mensen op aarde zagen, naar hen toegingen: 'ze kozen uit hen de vrouwen die zij maar wilden.' (6: 2). Het is op zijn zachtst gezegd een kryptische passage, waarover velen zich het hoofd hebben gebroken, maar die ook veel belangstelling heeft gekregen, vooral van spiritueel en esoterisch ingestelde lezers en zelfs van popmuzikanten (de Gothic Rock Band *Fields of the Nephilim*). Zij is het sleutelgat waardoor men enig zicht krijgt op de wonderbaarlijke mythologische wereld van het Midden-Oosten, die de samenstellers van de bijbel over het algemeen onder de korenmaat trachtten te houden.

Deze wereld verhaalt van het ontstaan van de aarde en van een kosmische strijd tussen goden onderling en tussen goden en mensen. Zij heeft een neerslag gevonden in de mythen van de religies van bijna alle volken uit het gebied, en vormt ook de context waarbinnen de Thora opereert en waartegen deze zich tegelijkertijd afzet. Een belangrijk gegeven is dat volgens de joden uit de tijd van de Makkabeeën tot de eerste eeuwen na Chr.

6. De Rijksengel in het oosten

Genezend water te Chonae

[78]

Na de laatste golf van vervolgingen onder keizer Diocletianus in het begin van de vierde eeuw wordt in het Romeinse Rijk de invloed van het christendom groter, niet in het minst door de begunstiging door keizer Constantijn de Grote. De verering voor de aartsengel Michaël breidt zich met name uit in het oostelijk bekken van de Middellandse Zee, in Egypte en Noord-Afrika, in Klein-Azië, het land van Eufraat en Tigris, Griekenland en elders op de Balkan. We zien dat bijna overal de engel in verband wordt gebracht met geneeskrachtig (warm) water. Er is geen oudtestamentische tekst die Michaël met zulk water verbindt. Dit leidt tot de conclusie dat we de verbinding in het volksgeloof moeten zoeken. Cultuspraktijken die bij een of meer lokale goden behoorden – waaronder het gebruik van helend water – , zijn op een zeker moment ‘gekerstend’ en aan de aartsengel Michael gekoppeld. Op welke manier dit gebeurde ontgaat ons. Later wordt de relatie wel gelegd, bijvoorbeeld in de Talmoed, en in de interpretatie van het Nieuwe Testament, waar Michaël de engel wordt van het water of daarmee in verband wordt gebracht, maar dan zijn we al beland ver na het begin van onze jaartelling. Dat zijn als het ware toeschrijvingen *post factum*. Overigens, in 1 *Henoch* speelt Michaël, samen met andere engelen, wel een rol bij de door God gezonden straf van de zondvloed.

De aartsengel zou medicinale bronnen hebben doen ontspringen uit de rotsen bij het Phrygische Kolosse (te Chonae, het tegenwoordige Khonas in het Turkse district Denizli in Turkije) bij de rivier de Lycos. Volgens de overlevering zouden de boze heidenen een stroom verlegd hebben opdat

het water het nieuw gebouwde heiligdom van Sint Michaël zou verwoesten. De aartsengel spleet echter de rots in tweeën en gaf aan de stroom een nieuwe bedding, waardoor hij voor eeuwig de wateren die uit de rots kwamen heiligde. Chonae is het oudste en belangrijkste Michaelion in het Midden-Oosten. Het was al lang een *Kurort* in vóór-christelijke tijden en dat bleef zo nadat de plek aan Michaël was gewijd. Van heinde en verre kwamen mensen toegestroomd om in het warme water genezing voor hun ziekten te vinden, zelfs zonder dat ze precies op de hoogte waren van wijzigingen in de cultus.

[79]

Fig. 8. De verschijning van Michaël aan Archippus en de splitsing van het water in tweeën (icoon).

In een legende die ook dezelfde combinatie moest legitimeren, en volgens geleerden gedateerd moet worden tussen de zesde en de achtste eeuw na Chr., maar ongetwijfeld oudere bestanddelen bevat, kreeg de bemoeienis van Michaël met deze plaats de volgende inhoud. In de streek van Hiërapolis in Phrygië was er een miraculeuze bron. Zij was ontstaan na een profetie

7. De eerste vlucht van Michaël naar het Westen en volgende jaren, de Monte Gargano (490)

[88]

Aan de noordzijde van Apulië verheft zich een bergachtig gebied, de Gargano, waarvan de top zelfs tot bijna 1000 m. hoogte reikt. Als we in Italië het bekende beeld van de laars zien, dan zijn dit gebied de sporen, want ze steken, voorbij de kustlijn van Apulië (de hiel), ver de Adriatische Zee in.

De verschijning van de aartsengel

De verschijning van de aartsengel Michaël in het Westen begint hier, bij een reusachtige grot in het Gargano-gebergte. Wanneer men vanuit het zuiden aan komt rijden beheerst deze steenmassa de daarvóór gelegen vlakte van verre. In die vlakte lag de Grieks-Byzantijnse bisschopsstad Sipontum. Tegenwoordig is van deze stad, afgezien van twee prachtige romaanse kerken, niet veel meer over: het is een archeologisch park geworden. Vlakbij ligt de stad Manfredonia.

Wat er gebeurde toen Michaël zich voor het eerst in het Westen liet zien, staat opgetekend in een geschrift waarvan een eerste redactie gemaakt werd omstreeks 550; een tweede redactie wordt gedateerd tussen 750 en 800. Het opschrift luidt: *Liber de apparitione sancti Michaelis in Monte Gargano* ('Boek van de verschijning van de heilige Michaël op de berg Gargano'). We volgen in grote lijnen de gebeurtenissen aan de hand van wat hierin vermeld staat.

Het is het jaar 490 als Laurentius, bisschop van Sipontum, van parochianen verneemt dat voor de toegang tot de grot een sprekende stier ge-

Fig.9. De zetel van de bisschop; letterlijk de co-cathedra.

Fig. 10. Het reliëf met Michaël in zijn strijd met de draak.

9. De aartsengel in het vroeg-middeleeuwse christendom

Engelen en animisme

Werd in de eerste eeuwen van het christendom de functie van Michaël als bemiddelaar bij het sterven van de christen door auteurs vervangen door die van Jezus, de engelenverering bleef intussen hardnekkig standhouden. Vanaf de vierde eeuw kwam Michaël wederom zijn oude plaats opeisen. Bij de bevolking van het oostelijk gedeelte van het oude Romeinse rijk was de verering van engelen en demonen bij geneeskrachtige bronnen, in onderaardse ruimten en op heuvels reeds ten tijde van Jezus' leven verbreid geweest. Die verering stoelde op voor- en niet-christelijke religieuze praktijken: bronnen, eiken en stenen werden als heilig beschouwd, omdat men meende dat zij goddelijke kracht bezaten. De godheid bevond zich ook niet buiten of boven de natuur, maar er in: in principe was elk object in wezen goddelijk (pantheïsme).⁵³ Zielen of geesten bestonden niet slechts in mensen en dieren, maar ook in planten, stenen, grotten, bergen en rivieren of in fenomenen als dromen, het vuur en de donder.

[113]

Dit animisme beperkte zich niet tot het oosten; ook in West-Europa kwam het overal voor. Uit de natuurgodsdienst(en) van bijvoorbeeld Kelten en Germanen volgde hun polytheïsme (veelgodendom), want de 'natuurgeesten' hebben, zo meent men, in de loop van de tijd mensachtige vormen ('goden') aangenomen. En hoewel het christendom in de zesde en zevende eeuw in West-Europa begon met zijn offensief tegen deze natuurgodsdiensten en daarbij zeker resultaten bereikte, bleef niettemin het residu van die oude of andere religieuze voorstellingen ook hier nog lang latent aanwezig. Men hoeft de besluiten van bisschoppelijke synoden en concilies of de boe-

Fig.11. Michaël en de draak. Hofschool Aken rond 810. Waarschijnlijk luik van een diptiek, later gebruikt als boekbandversiering. Let op de twee vingers van de hand van God rechtsboven.

Van engel tot heilige

Heiligen zijn christenen die al tijdens hun leven Jezus Christus navolgen. Het zijn dus stervelingen, in zonde geboren, zo leert het christelijke geloof, maar tegelijkertijd bij hun sterven in principe gered door Christus waardoor ze na hun overlijden linea recta naar de hemel gaan. Van heiligen is bijna altijd een biografie (*vita*) overgeleverd in een of meer versies, naast relikwieën, resten van zijn of haar lichaam (primaire relikwieën) en voorwerpen die bij hen hoorden, zoals kleding, een stok, en dergelijke (secundaire relikwieën).

Maar een *hemels* wezen als heilige vereren is geen vanzelfsprekende zaak. Het is dan ook begrijpelijk dat de kerk lange tijd moeite heeft gehad

10. De verspreiding van de cultus in middeleeuws Italië ⁷⁴

[128]

In de loop van de achtste eeuw verscheen een tweede redactie van de *Liber de apparitione sancti Michaelis in Monte Gargano*, waarover eerder meer gezegd werd.⁷⁵ Door dit geschrift, dat als een speciaal soort *vita* gezien kan worden (want een engel heeft natuurlijk nooit een aards leven achter de rug en evenmin een opname in de hemel), werd de cultus van Michaël in de negende eeuw aangewakkerd en kreeg hij meer populariteit. Het is duidelijk dat zij oorspronkelijk afkomstig was uit het Byzantijnse rijk en van daaruit zich verder door tussenkomst van de Longobarden in heel Italië verspreidde. Zo'n 800 kerken kozen voor het patrocinium van de aartsengel. De actuele stand geeft *Wikipedia*, 'l'Enciclopedia libera'. Zij somt 71 Michaeliskerken, kapellen, parochiekerken, oratoria en proosdijen in Italië op.⁷⁶

Buiten de eeuwige stad treffen we zijn cultus het eerst aan in Umbrië, in Perugia, waar zich een kerk bevindt gewijd aan 'de heilige engel' (San Michele Arcangelo), te dateren eind vijfde, begin zesde eeuw. Dat is dus heel kort na Gargano.

Fig.13. San Michele Arcangelo, Perugia.
Eind vijfde, begin zesde eeuw.

[129]

Fig.14. De aartsengel op de Pala d'Oro in de basiliek van San Marco, Venetië.

De verering van Michaël in Italië vinden we verder vooral in die gebieden die op een of andere manier met Byzantium verbonden waren: zo in Ravenna, waar in 545 een kerk gewijd werd aan Sint Michaël *in Afrisco*. Michaël is de centrale figuur die in de apsis wordt afgebeeld als een Byzan-

Fig.15: Sacra di San Michele.

De geschiedenis van de Sacra

De Sacra di San Michele werd volgens de kroniek van een onbekende monnik tussen 983 en 987 gesticht door graaf Hugo van Auvergne, heer van Condat-lès-Montboissier. Keizer Otto III (983-1002) en paus Silvester II (999-1003) schonken het klooster de *libertas*, volledige autonomie.⁷⁷ In de dertiende eeuw zette een tijd van verval in en op het einde van de veertiende eeuw verloor de abdij haar autonomie. Het verhaal van die neergang voert te ver om hier in extenso te behandelen; het einde leek in zicht toen in

schap daar gesticht werd; vermoedelijk omstreeks 600 door Saint Fionan met tien of twaalf volgelingen. Ca. 792 na Chr. wordt het klooster voor het eerst genoemd in *Het martelaarschap van Tallaght* van de hand van Máel-ruain. Die leefde in een klooster in de buurt van Dublin. De naam van een monnik, 'Suibni in Scellig' wordt vóór in het manuscript gememoriseerd.⁸⁷

[151]

Fig.20. Monasterboice, High Cross. Onder Christus in majesteit de zielenwegende Michaël.

Helen Roe suggereert dat de wijding aan de aartsengel misschien wel geïnspireerd is geweest door de min of meer gelijktijdige verschijning van Michaël op de Engelenburcht in Rome. Maar zo'n gissing heeft geen grond, omdat we weten dat het verhaal van de Engelenburcht niet uit de late zesde eeuw, maar uit – op zijn vroegst – de tiende eeuw stamt. Wel heeft zij het

Fig.25. Lodewijk XI zit de vergadering van ridders van de orde voor, Statuten van de orde, 1470.

Rond de aartsengel schaarden zich koning en edelen, verenigd in hun devotie voor deze heilige soldaat die vocht tegen Satan en tegen de Engelse vijand. In hun ogen bestond er blijkbaar niet veel verschil tussen beiden. Vijftien baronnen van de hoogste rang kwamen bijeen in de Michaëlkapel in het kasteel van Amboise, om kennis te nemen van het statuut van de Orde. In de preambule wordt na God en Zijn moeder lof toegezwaaid:

(...) aan de Heer Sint Michaël aartsengel, eerste ridder, die in de strijd voor God zegenrijk vocht tegen de draak, de oude vijand van de menselijke natuur, en hem uit de hemel wierp. Hij heeft zijn plaats en kerk, genaamd de Mont Saint-Michel, veilig bewaakt, bewaard en verdedigd zonder dat deze ooit ingenomen of onderworpen of in handen van de oude vijanden van het koninkrijk zijn gevallen. Opdat alle goede, hoge en dappere edelen bewogen en aangestoken mogen worden tot deugdzame werken hebben wij een Orde van

hardnekkige wil tot zelfbehoud van de menselijke soort. In de mythische figuur van de aartsengel Michaël en zijn overwinning op het kwaad wordt deze diep gewortelde drang tot een positieve vertaling van het menselijk bestaan op aarde zichtbaar. Ondanks de overweldigende bewijzen van het tegendeel, mythologisch vertaald: de draken, duivels en demonen op zijn – en dus, mogen we concluderen, ook op ons – pad.

[227]

Fig. 28 Michaël als tattoo in gothic style.

